

ISSN: 3049-2017

IJMH 2025; 2(6): 78-80

© 2025 IJMH

www.themultijournal.com

Received: 03-12-2025

Accepted: 10-12-2025

Publish : 11-12-2025

सत्यव्रतः पाण्डेयः

सहायकाचार्यः, वेदविभागः,

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

श्रीरणवीरपरिसरः, जम्मू:

धर्मशास्त्रीयकर्मनुष्ठाने वास्तुमण्डलविधानम्**सत्यव्रतः पाण्डेयः**

मण्डलानां विषये उपक्रमं कुर्वन्तः वयम् अवगताः भवेम यत् प्रागैतिहासिकयुगस्य अनन्तरम् आर्याणाम् आगमनेन एव अस्माकं सभ्यता संस्कृतिः च नूतनं साधनं गृहीतवती। आर्याणां आगमनानन्तरमेव भारते मण्डलमण्डनस्य आरम्भः अभवत्। आर्यजनाः वैदिकपरम्परायां विश्वासं कुर्वन्ति स्म। अग्नि-सूर्य-वरुण-मित्र-नवग्रह-प्रकृति-बल-आदिदेवतानां पूजनार्थं पूजा-यज्ञ-होमहवन-आदि-संस्कारान् कुर्वन्ति स्म। आर्याणामनन्तरं ब्राह्मणवर्गेण मण्डलानां प्रवर्तनं कृतम्।

यजुर्वेदे संस्कारार्थं बहूनि मण्डलानि निर्मितानि सन्ति। यथा - सर्वतोभद्रमण्डलम्, चतुर्लिंगतोभद्र-मण्डलम्, अष्टलिङ्गतोभद्रमण्डलम्, द्वादशलिंगतोभद्रमण्डलम् इत्यादयः मण्डलानि यज्ञकाले निर्मिताः आसन्। पूर्वं ते केवलं स्थले एव निर्मिताः आसन्। मण्डलस्य मसि इति पदार्थैः पूरयितुं (गोधूमः, तण्डुलः, दालः, मुंगदालः) इत्यादीनि धान्यानि उपयुज्यन्ते स्म। अन्येषु मण्डलमण्डनरचनेषु कुम्कुम-हल्दी-सिन्दुर-गोमयभस्म, कृष्णाङ्गारचूर्णं, चन्दनचूर्णं, पुष्पं, तुलसीं, आमवृक्षस्य हरितपत्राणि च उपयुज्यन्ते स्म।

वैदिकपरम्परायां वेदीनां, आराधनास्थानानां च आसुरीबलानां रक्षणार्थं प्रथमं वेदीनां, पूजास्थानानां च शुद्धिः भवति स्म। गोमूत्रं प्रथमं यत्र वेदीमण्डलानि स्थापयितव्यानि तत्र गोमूत्रं प्रोक्षणं ततः गोमयेन मृत्तिकाभिः आवृत्य तत् स्थानं शुद्धं भवति स्म। मण्डलं समर्प्य मन्त्रविशेषाः जपन्ति स्म। विशेषपूजनानन्तरं च मण्डलाः संस्काररूपेण निमज्जिताः आसन्। प्राचीनकाले वैदिकपरम्परायां च पृष्ठभूमिलङ्कारस्य महत्त्वं महत् आसीत्। तथा च धार्मिकसंस्कारस्य अवसरे हवनस्य पृष्ठभूमिः अथवा वेदी अलङ्कृता भवति स्म। यज्ञकुण्डानां चित्रकला, सौन्दर्यीकरणं च अनेकेषु वेदेषु, पुराणेषु, ग्रन्थेषु, पुस्तकेषु च वर्णितं चर्चा च भवति। वत्सायनलिखिते 'कामसूत्र' नाम्ना एव ग्रन्थे या पवित्र कला वर्णिता। तेषु भूमि-भित्ति-अलङ्कार-सम्बद्धा चतुर्थी कला 'आलेख्यम्', 'मणिभूमिकर्म' इति नवमी कला च वर्णिता अस्ति। यत् मण्डलविधायाः सह सम्बद्धम् अस्ति।

मण्डलानां विषये अध्ययनं कुर्वन्तः वयम् एकं क्रमं प्राप्नुमः यत् प्रथमम् आर्यैः, ततः ब्राह्मणवर्गेण, अन्ते च वैश्यैः मण्डलानां अभ्यासस्य प्रवर्तनं कृतम्। वैश्यैः लोककलारूपेण तस्य विकासः कृतः, ते देवदेव्याः कल्पनायां विश्वासं कुर्वन्ति स्म, धार्मिककर्माणि अपि कुर्वन्ति स्म। अस्य वर्गस्य पुरुषाः अधिकतया व्यापारे कृषिक्षेत्रे च प्रवृत्ताः आसन्, महिलानां च गृहकार्यं तथा च परिपालनं, सांस्कृतिकक्रियाकलापः, अलङ्कारः इत्यादि विषये च अधिकतया रुचिः आसीत्।

अस्माकं देशे भित्ति-भूलशोषणस्य परम्परा प्राचीनकालात् एव प्रचलति। धर्मप्रत्ययानां, प्रत्ययानां च कारणात् मनुष्याः तान् विविधरूपेण, प्रक्रियाभिः च प्रस्तुतं कुर्वन्ति स्म। न केवलं भारतस्य अपितु विश्वस्य एव एतादृशी लोकविधा मण्डलविधा एव। या जन्ममरणमृत्युषु उत्कीर्णं भवति। कालान्तरेण मण्डलशैली लोककलारूपेण अस्माकं जीवने विलीनतां प्राप्तवती, शताब्दशः उत्सवेषु भूमौ भित्तिषु च उत्कीर्णा अस्ति।

भूमिगृहसम्बद्धेषु कस्मिन् अपि कार्ये वास्तुपूजा अनिवार्यं भवति, अपि च यदि होमागारे अर्पणस्य संख्या सहस्राधिका भवति अथवा यदि हवनकुण्डस्य निर्माणं भवति तर्हि वास्तुपूजा आवश्यकी भवति। वास्तुमण्डलस्य द्वौ प्रकारौ दृश्यते - यज्ञस्य, मन्दिरस्य इत्यादीनां कृते भिन्नः प्रकारः अस्ति तथा च यदि गृहे पूजा क्रियते तर्हि अन्यः प्रकारः अस्ति। गृहे पूजार्थं प्रयुक्ते वास्तुमण्डले एकाशीतिः (८१) कोष्ठकाः सन्ति येषु पञ्चचत्वारिंशत् (४५) देवताः आवाहिताः पूजिताः च भवन्ति। कलशं मण्डलस्य मध्ये न्यसेत्। अथ च यथोक्तमन्त्रानुसारं वेदीयां संख्यायुक्तेषु कोष्ठकेषु वास्तुदेवताः आह्वानं कृत्वा पूजयेत्।

Correspondence:**सत्यव्रतः पाण्डेयः**

सहायकाचार्यः, वेदविभागः,

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

श्रीरणवीरपरिसरः, जम्मू:

भविष्यपुराणे – मध्यपर्वणि द्वितीयाध्याये तद्गण्डलमण्डनस्य विषये कश्चन विधिः प्रदत्तं वर्तते। यथा –

सूत उवाच – ब्राह्मण ! अधुना वास्तुमण्डलस्य संक्षिप्तं वर्णनं ददामि। प्रथमं मृत्तिकायाम् अंकुरं रोपयित्वा परीक्षणं कुर्वन्तु। तदनन्तरं श्रेष्ठभूमिमध्ये वास्तुमण्डलस्य निर्माणं कर्तव्यम् । वास्तुमण्डलस्य पञ्चचत्वारिंशत् देवताः सन्ति, तेषां नामानि यथा-

(1)शिखी (2) पर्जन्यः, (3) जयन्तः (4) कुलिसयुधा, (5) सूर्यः (6) सत्यः (7) वृषभः (8) आकाशम् (9) वायुः (10) पूषा (11) विटाथः (12) गुहः (13) यमः (14) गन्धर्वः (15) मृगराजः (16) मृगः (17) पितृगणः (18) दौवरिकाः (19) सुग्रीवः (20) पुष्पदंतः (21) वरुणः (22) असुरः (23) पशुः (24) पाशः (25) रोगः (26) अहिः (27) मोक्षः (28) भल्लतः (29) सोमः (30) सर्पः (31) अदितिः (32) दितिः (33) अप् (34) सावित्रः (35) जयः (36) रुद्रः (37) आर्यमा (38) सविता, (39) विवस्वान् (40) विबुधाधिपः (41) मित्रम् (42) राजयक्ष्मः (43) पृथ्वीधरः (44) आपवत्सः तथा च (45) ब्रह्मा। एतेषां पञ्चचत्वारिंशद्देवतानां सह वास्तुमण्डलात् बहिः चारः ईशानकोणे आसीत्, विदरी आसीत् अग्निकोणे पुटना नैर्ऋत्यकोणे वायव्यकोणे च पपराक्षसी तस्मिन् स्थापनीया। मण्डलस्य पूर्वे स्कन्दः, दक्षिणे आर्यमा, पश्चिमे जिम्भभाक्, उत्तरे च फिलिपिच्छः स्थापनीयः। एवं वास्तुमण्डले त्रयोपञ्चाशत् (५३) देवदेवताः प्रतिष्ठिताः भवन्ति। एतानि सर्वाणि मन्त्रैर्भिन्नैः पूजयेत्। दश दिक्पालदेवता – इन्द्र, अग्नि, यम, निर्ऋति, वरुण, वायु, कुबेर, ईशान, ब्रह्मा, अनन्तः च अपि मण्डलात् बहिः प्रथमदशदिशेषु स्वस्वस्थानेषु पूजयित्वा तेभ्यः नैवेद्यः (नैवेद्यः) करणीयः . वास्तुमण्डलरेखाः श्वेतवर्णेन च मध्ये पद्मं च रक्तवर्णेन अलङ्कृतम्। शिखी इत्यादयः पञ्चचत्वारिंशत् देवताः कोष्ठकाः रक्तादिवर्णैः अलङ्कृताः भवेयुः। गृह-मन्दिर-महाकूप-आदि-निर्माणे तथा देव-अभिषेके च वास्तु-मण्डलं कृत्वा वास्तु-मण्डले उपस्थितानां देवानाम् आह्वानं पूजनं च करणीयम्। पवित्रस्थाने सार्धहस्तलिखितलेपितभूमौ पूर्वतः पश्चिमं उत्तरदक्षिणं च दश रेखाः आकर्षयन्तु। अनेन एकाशीति-कोष्ठकानां वास्तुपदचक्रं निर्मायते। तथा च प्रत्येकं ९ रेखां आकृष्य चतुःषष्टि (६४) पादयुक्तं वास्तुचक्रं निर्मायते। वास्तुमण्डले उक्ताः देवताः ध्यायन्ते मन्त्रैः पूज्यन्ते च। उक्तदेवतानां प्रसादार्थं यथाविधि प्रतिष्ठाप्य पूजनेन च हवनं कर्तव्यम्। तदनन्तरं ब्राह्मणाः सुवर्णादिदक्षिणादानेन तृप्ताः भवेयुः। वास्तु-यागदीयां योनि-मेखला-समन्वयितं तडागं वास्तु-वेदीं च यथाविधि विस्तृतवृत्ते निर्माणं कर्तव्यम्। गणेशमण्डलम् ईशानकोणे स्थापयित्वा तडागस्य मध्ये भगवान् गणेशस्य पूजा विष्णु, दिक्पाल, ब्रह्म इत्यादिभिः तत्तत् मन्त्रैः करणीयम्। प्राणायामं कृत्वा वास्तुपुरुषं ध्यायन्तु –

“श्वेतं चतुर्भुजं शान्तं कुण्डलदैर्लङ्कृतम्।

पुष्क चक्षमालां च वरभयकरण परमा।

पितृवैश्वानरोपेतं कुटीलभ्रुपशोभिताम्।

करलवदनं चैव आजनुकर्मिभितं ॥”¹

‘वास्तुदेवतो श्वेतवर्णः चतुर्भुजः कुण्डलविभूषितः। अक्षमाला वरदः अभयमुद्रा च हस्ते पुस्तकं धारयति। पितृणां वैश्वानर्युक्तः कुटील-भ्रुविभूषितः। तस्य मुखं उग्रम् अस्ति। जानुपर्यन्तं हस्ताः दीर्घाः भवन्ति। तादृशं वास्तु पुरुषं यथाविधि पूजयित्वा स्नानं ददातु। वास्तुदेवतस्य पूजायाः मुख्यमन्त्रः यथा – १.

“वास्तोस्पते प्रति जनिह्यासमन्त्स्ववेशो अनमिवो भवः।

यत् त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शन्नो भव द्विपदे शञ्चतुष्पदे ॥”²

‘हे वास्तुदेव ! वयं भवतः सत्य उपासकाः स्मः, कृपया अस्मिन् पूर्णतया विश्वासं कुर्वन्तु अस्माकं स्तुतिं प्रार्थनां च श्रुत्वा अस्मान् सर्वान् उपासकान् रोगैः मुक्तं कुर्वन्तु तथा च यत् किमपि अस्माकं धनं समृद्धिं च इच्छामः तत् भवन्तः अपि तत् पूर्णं कुर्वन्तु अस्माकं कृते लाभप्रदं भवतु अस्मिन् वास्तुक्षेत्रे वा गृहे वा निवसन्तः स्त्रियः, बालकाः, परिवारजनाः, बन्धुजनाः च अस्माकं वशं विद्यमानानाम् सर्वेषां चतुःपदानां गो-अश्व-आदि-जीवानां कल्याणमपि भवतु।

सर्वा पूजा सामग्री प्रोक्षणेन शुद्धा भवेत्। आसनशुद्धिं कृत्वा गणेशसूर्य इन्द्रा आधारशक्तिः पृथिवीब्रह्मं च पूजयेत्। तदनन्तरं श्वेतचन्दनहस्तेन श्वेतपुष्पं गृहीत्वा विष्णुरूपं वास्तुपुरुषं ध्यात्वा आसनपदार्थमधुपार्कादिकं समर्प्य विविधोपचारैः पूजयेत्। तडागस्य वास्तुवेद्याः च मध्ये कलशं स्थापयेत् विद्वान् ब्राह्मणः। कलश – पर्वतशिखरं गजशालं वाल्मीकं नदीसङ्गमं, चतुर्भुजं कुशस्य उत्पत्तिं च सप्तविधं मृत्तिकां त्यजन्तु। तेन सह इन्द्रवल्ली (परिजात), विष्णुकान्तः (कृष्ण शंखपुष्पी), अमृत (अमलाकी), त्रपुष्प (ककडी), माल्टी, चम्पक तथा उर्वरुक (ककडी) – एतान् वनस्पतयः विहाय। परिभद्रस्य पत्रैः कलशस्य मुखं परितः (नीमम्)। कलाशमुखे च व्यजनाकारं पञ्च पल्लवं स्थापयतु। तस्य उपरि श्रीफलं, बीजपुरं, नरिकेलं, दादिमं, धात्रीं, जम्बूफलं च स्थापयन्तु। कलशस्य सुवर्णसदृशानि पञ्च रत्नानि त्यक्त्वा। पूजयन्तु पञ्चसुगन्धितपुष्पैः कलशः। वरुणं कलशे स्थाप्यते। आह्वानं कुरुत। कलशं स्पृश्य, सर्वेषां सागराणां तीर्थानां, गंगानदीनां, पवित्रजलाशयानाञ्च पवित्रजलं निःश्वासं कृत्वा तान् आह्वयन्तु। कलशं स्थापयित्वा वास्तु-होमं कुर्वन्तु यथा तिल-तण्डुल-माधवाज्य-दधि-दुग्ध-आदि-संस्कारानुसारम् एवं कुरुत वास्तु-हवनसमये वास्तु-देवस्य मन्त्रं जपन्तु तदनन्तरं वास्तु-मण्डलादि-सर्वदेवताभ्यः पृथक् पृथक् बलिदानं कुर्वन्तु क्रमशः पायसन्ना, कृशरण आदयः।

शंकरभगवान् विष्णुरूपेण वास्तोष्पतेः ‘ब्रह्मस्तव’ इति नाम विष्णुस्तुतिं यथा –

“विष्णुर्जिष्णुर्विभुर्यज्ञो यज्ञियो यज्ञपालकः।

नारायणो नरो हंसो विश्वक्सेनो हुताशनः ॥

यज्ञेशः पुण्डरीकाक्षः कृष्णः सूर्यः सुरार्चितः।

आदिदेवो जगत्कर्ता मण्डलेशो महीधरः ॥

पद्मनाभो हृषीकेशो दाता दामोदरो हरिः।

त्रिविक्रमस्त्रिलोकेशो ब्रह्मणः प्रीतिवर्धनः ॥

भक्तप्रियोऽच्युतः सत्यः सत्यवाक्यो ध्रुवः शुचिः।

संन्यासी शास्त्रतत्त्वज्ञस्त्रिपञ्चाशद् गुणात्मकः ॥

विदारी विनयः शान्तस्तपस्वी वैद्युतप्रभः।

यज्ञस्त्वं हि वषट्कारस्त्वमोकारस्त्वमग्रयः ॥

त्वं स्वधा त्वं हि स्वाहा त्वं सुधा च पुरुषोत्तमः ।
 नमो देवादिदौवाय विष्णवे शाश्वताय च ।
 अनन्तायाप्रमेयाय नमस्ते गरुडध्वज ॥
 ब्रह्मस्तवमिमं प्रोक्तं महादेवेन भाषितम् ।
 प्रयत्नाद् यः पठेन्नित्यममृतत्वं स गच्छति ॥
 ध्यायन्ति ये नित्यमनन्तमच्युतं
 हृत्पद्ममध्ये स्वयमाव्यवस्थितम् ।
 उपासकानां प्रभुमेकमीश्वरं
 ते यान्ति सिद्धिं परमां तु वैष्णवीम् ॥”³

यः पठेत् प्रयत्नपूर्वकं निरन्तरम् अमृतत्वं प्राप्नोति तथा च यः पद्महृदयनिवासं भगवन्तं अच्युतविष्णुं ध्यायन् वैष्णवीसिद्धिं प्राप्नोति। यज्ञकर्मसमाप्ते पुण्यं गां सुवर्णं च दक्षिणारूपेण आचार्यै दत्त्वा अन्येभ्यः ब्राह्मणेभ्यः अपि सुवर्णं ददातु। प्रजापत्यं स्विष्टकृतं च प्रत्येकं कार्यं यथावत् कर्तव्यं, तदा एव तत् फलप्रदं भवति। परन्तु मनुष्याणां कृते त्रुटिः अथवा अशुद्धिः स्वाभाविकी एव। अतः तस्य दोषस्य अशुद्धेः वा पूरणार्थं प्रायश्चित्तरूपः अयं नैवेद्यः। इष्टमन्त्रसहितं विहितसंख्यां अर्पणं कृत्वा मिष्टान्न, इत्यादिभिः नैवेद्यं कर्तव्यम् – “ॐ यादस्य कर्मनोत्यरिचम्, यद्वन्युमिहाकरम्। अग्निष्ठात् स्विष्ठाकृत् विद्यात्सर्वं स्विष्टं सुहृतं करोतु मे। अग्न्येशिष्टे तै सुहृतहुते, सर्वप्रायस् चित्तहुति कामना, समर्द्धयत्रे सवः कामान्तमदर्श्यस्वा। इदं अग्नये स्विष्टकृते इदं न मम”⁴ हवनं कुरु। आचार्यः ऋत्विजश्च मिलित्वा कलशात् जलेन गणं अभिषिञ्चयेत्। पूर्णाहुतिं दत्त्वा भगवान् सूर्याय अर्घ्यं समर्पयेत्। ब्राह्मणानाम् अनुज्ञां गृहीत्वा गणः गृहं प्रविश्य ततः ब्राह्मणानां भोजनं सेवयेत्। दरिद्रान्, अन्धान्, कृपणान् च यथासामर्थ्यम्। ततः स्वमित्रबन्धुभिः सह भोजनं स्वयं खादतु। तस्मिन् दिने भोजने दुग्धं, कसैक्षद्रव्याणि, भृष्टानि शाकानि, कटुकन्दम् इत्यादीनि निषिद्धवस्तूनि न प्रयोक्तव्यानि। शल्यान्, मूली, जकफ्रूट्, आम, मधु, घृत, गुड, शिला लवणं सह मतुलुङ्ग (विजोरा निम्बू), बद्रीफल, धातृफल तथा तिल, मरिच इत्यादिभिः निर्मिताः खाद्यपदार्थाः भोजने प्रशंसनीयाः इति कथ्यन्ते।⁵

• (यस्यां भूमौ मनुष्याः निवसन्ति सः वास्तु इति कथ्यते। अस्याः अनेकाः प्रकाराः सन्ति यथा गृहं, देवप्रसादः, ग्रामः, नगरः, दुर्गः, दुर्गः इत्यादयः। अस्य चर्चा वास्तुराजवल्लभ, समरङ्गनसूत्रधर, बृहत्संहिता, शिल्परत्न, गृहरत्नभूषण, हयशीर्षपञ्चरात्र इत्यादिषु ग्रन्थेषु कृता अस्ति... कपिलपञ्चरात्र इत्यादयः पुराणेषु पूर्णतया चर्चा कृता अस्ति। मत्स्याग्निविष्णुधर्मोत्तरपुराणेषु अपि एषः महत्त्वपूर्णः विषयः आगतः। वास्तोः उद्भवस्य विषये मत्स्यपुराणे उक्तं यत् ललाटात् ये स्वेदविन्दवः पतिताः अन्धकासुरस्य वधसमये भगवान् शङ्करः घोरं अग्निम् अकरोत्। आकारयुक्तः पुरुषः प्रादुर्भूतः यदा सः त्रिलोकं भक्षयितुम् उद्यतः आसीत् तदा शङ्कर इत्यादयः देवाः तं पृथिव्यां निद्रां कृत्वा वास्तुदेवत इति स्थापयित्वा सर्वे देवाः निवसन्ति स्म शरीरे। अत एव सः वास्तुदेवत इति उच्यते। देवताः अपि तस्मै पूजितत्वस्य वरं दत्तवन्तः। वास्तुदेवतायाः पूजार्थं वास्तुमूर्तयः वास्तुचक्रं च भवन्ति। वास्तुचक्रं प्रायः 49 तः सहस्रं श्लोकं यावत् भवति। विभिन्नप्रसङ्गेषु भिन्नानि वास्तुचक्राणि निर्मायन्ते तेषु

देवताः आहूताः -स्थापनं पूजा च क्रियते। चतुःषष्टिपदैकशीतिपद-वास्तुचक्रस्य पूजापरम्परा विशेषतया लोकप्रिया अस्ति। अस्य वास्तुचक्रस्य सर्वेषु विभागेषु पञ्चचत्वारिंशत् इन्द्रादिदेवताः, दशदी-क्पालाः च शिष्यादिभिः सह पूज्यन्ते, तेभ्यः पायसन्नयज्ञः क्रियते। वास्तु कलशे वास्तुदेवतस्य (वास्तोषपतिस्य) पूजां कृत्वा शान्तिं कल्याणं च प्रार्थ्यते।

सन्दर्भ

1. (मध्यमपर्व २. ११. ११-१२)
2. (ऋ० ७. ५४. १)
3. (मध्यमपर्व २। १२। १५६-१६३)
4. (आश्व। गृ०सू०। १.१०)
5. (अध्यायः १०-१३)